

Egy bizalmas munkatárs Gömbös Gyula kormányzásáról*

Régi hiányt pótol a Palatinus Kiadó és a szöveggondozó-szerkesztő Gergely Jenő. Kettős vonatkozásban is. Egyrészt magának az emlékiratnak a közreadása révén. Az 1960-as évek közepe óta nem született olyan, az 1930-as évek történetét feldolgozó szakmunka, amely ne támaszkodott volna Antal István sajtófőnök, államtitkár, majd miniszter memoárjára: Kónya Sándornak a Gömbös-kormányról, Pritz Pálnak a Gömbös-kormány külpolitikájáról írt könyvében, illetve Gergely Jenő Gömbös-életrajzában a legfontosabb források között szerepel. Minden, a korszak iránt érdeklődő tudott róla, de csak azok ismerhették, akik az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárában kézbe vették az eredeti kéziratot. Holott a közvetett információk is nyilvánvalóvá tették az olvasó számára, hogy – minden korlátja ellenére – kivételesen fontos forrásról van szó. Szerzője Gömbös Gyula miniszterelnök egyik legbizalmasabb munkatársa volt már az 1920–1930-as évek fordulójától. Ezt nem csak az jelzi, hogy a miniszterelnök politikai gyakorlatában egyik legfontosabb terület – a sajtópropaganda – irányítását bízta rá. Antal István ahhoz a csoporthoz tartozott, amelynek tagjaival esetenként miniszterei előtt is titkolt gondjait, döntéseit osztotta meg a kormányfő, és ő írta Gömbös beszédeinek, nyilatkozatainak jelentős részét. Antal tehát olyan mennyiségű és jelentőségű információ birtokába jutott, amellyel kevesen rendelkeztek.

A kötet jelentőségét másrészt az adja, hogy először olvashatunk – ha nem is monográfiát, de legalább – terjedelmes tanulmányt Gömbös sajtófőnökének, később igazságügyi államtitkárnak, a Kállay-kormány Nemzetvédelmi Propagandahivatal vezetésével megbízott tárca nélküli, majd a Sztójay-kormány igazságügyi-, illetve vallás- és közoktatásügyi miniszterének politikai pályájáról. Gergely Jenő életrajzi áttekintése újabb szakmai produktuma annak a felismerésnek, hogy a politikatörténeti vizsgálódások esetében sem korlátozhatjuk figyelmünket a legfőbb közjogi méltóságok, az elsőszámú politikai vezetők tevékenységének és személyiségének elemzésére. Miként azt a közelmúltban Ormos Mária – méltán nagy sikert aratott – Kozma Miklós-életrajza bizonyította, legalább ilyen fontos lehet bizonyos folyamatok és jelenségek megértése szempontjából a mögöttük álló emberek, a „szürke eminens-

* *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeállította: GERGELY Jenő. Palatinus (Korok és dokumentumok), h. n. [Budapest], 2004. 568 p.

ciások” szerepe, akik nemcsak végrehajtók voltak, hanem sok esetben alapvető kérdésekben befolyásolhatták a legfőbb döntéshozók állásfoglalásait. Nem feltétlenül közvetlen módon, a döntések tartalmának, kereteinek tervezetek, javaslatok formájában történő meghatározása révén. Sokszor csupán háttérinformációkkal, szakmai tanácsokkal, egy-egy megjegyzésben megfogalmazott „magánvéleménnyel”. Erre példa Antal István esete is. Még akkor is, ha számos jel mutat arra, hogy ő nem volt olyan szuverén, határozott személyiség, mint az említett Kozma Miklós. Vállalt szerepei és – memoárja tanúsága szerint – a Gömbössel szemben tanúsított magatartása is inkább feltétlen lojalitását, a „Vezér” akaratának történő alárendelődését bizonyítja. Mégsem mondhatjuk, hogy nem gyakorolt hatást a miniszterelnök megnyilatkozásaira, esetenként döntéseire. Két ok miatt. Egyrészt, ha Antal előzetesen megrendelt, egyeztetett szempontok alapján írt is beszédet, interjúszöveget Gömbös számára, annak végleges megformálása során olyan tartalmi elemeket alkalmazhatott, amelyek legalábbis gazdagították a miniszterelnök egy-egy kérdésben kialakított, illetve hangoztatott nézeteit. Annál is inkább, mert – és ez a másik ok – Gömbös, bármily határozottan és következetesen tartott ki elképzelései mellett, belátva ismereteinek korlátait, számos kérdésben támaszkodott nála képzetesebb szakemberekre. Antal István, a sajtót jól ismerő, felkészült jogász is ilyen szakember volt.

Antal politikai szerepvállalása azonban túlmutat Gömbös kiszorgálásán, s miniszterelnöke halála után teljesedett ki igazán, ami 1945 utáni elítélésének is alapja lett. Gergely Jenő életrajzi áttekintésének nagyobbik része Antal e korszakban kifejtett tevékenységét ismerteti nagy alaposággal, egyben fölényes korismeretről téve ismét bizonyosságot. Eközben feltár számos olyan politikátörténeti eseményt is, amelyet eddig nem ismert vagy nem méltatott kellő figyelemre történetírásunk. Az életrajznak ezek az erényei egyben hiányérzetet is keltenek. Az emlékirat értelmezése a – kétségtelenül izgalmas és jelentős – „utóéletnél” sokkal inkább indokolta volna Antal pályája, illetve Gömböshöz fűződő viszonya 1932 előtti alakulásának hasonló részletességű bemutatását. Ebben nyilván akadályozták a szerzőt a kedvezőtlen forrásadottságok. Antal politikai nézeteinek elemzésére, azok Gömbössel történő összevetésére azonban – ami a fenti szempontból lett volna elsősorban érdekes – lehetőséget biztosítanak Antalnak előbb a *Szózatban*, később a *Magyar Szemlében* megjelent, ma is olvasható írásai. Gergely Jenő Antal-életrajza révén – e hiányosság ellenére – a korszak teljes megismerése szempontjából fontos és sokoldalúan hasznosítható munkával lett gazdagabb történeti irodalmunk.

A kötet elsődleges értékét mégis a – gondos szerkesztői munkával, gazdag jegyzetapparátussal – közölt emlékirat képezi. Véleményt – műfaji sajátosságai miatt – elsősorban abból a szempontból érdemes kialakítani róla, milyen forrásértékeket képvisel a Gömbös-kormány időszakának megismerése tekintetében.

A memoár szubjektív műfaj. Ebből fakadnak értékei és korlátai egyaránt. Nemcsak a személyiség befolyásolja azonban mindkét minőségi jellemző alakulását, hanem a szituáció is, amelyben a mű született. Antal István börtönből szabadulva kezdte meg emlékiratai elkészítését, a – háborús és népellenes büntettnek minősített szerepéért kiszabott – halálos ítéletet felváltó, életfogytiglanra szóló kényszermunka 14 évének letöltése után. Nem önszántából, mint Lázár Andor, Gömbös igazságügyi minisztere, hanem megrendelésre. A megrendelő pedig az – akkor még az őt elítélő hatalom politikai befolyása alatt működő – MTA Történettudományi Intézete volt. (Ellentétben egy újabb emlékezővel, Zsitvay Tiborral, aki svájci emigrációban, C. A. Macartney, angol történész kérésére fogott tollat.) Egy olyan korszakban, amikor Ránki György és mások lassú és óvatos lépésekkel éppen csak elkezdték módosítani a Horthy-korszak – szintén a politikai hatalom által diktált – „fasiszta diktatúraként” történő minősítését. Ráadásul úgy kellett megírnia emlékeit, hogy – miként maga is többször utalt rá – iratainak, feljegyzéseinek zöme eltűnt vagy megsemmisült. Nem támaszkodhatott tehát egyébre, mint – mások által is kiválónak minősített – emlékezetére, és az általa megélt-leírt korszak könyvtárakban elérhető dokumentumaira, a sajtóra és az országgyűlés kiadott jegyzőkönyveire, irataira.

Antal érdeme, hogy – bár néhány helyen az 1960-as évek politikai szóhasználata bukkan elő a sorok között (pl. Gömbös miniszterei aligha használták a „két totális fasiszta nagyhatalom” kifejezést – 301. lap) – nagyrészt függetleníteni tudta magát annak a korszaknak a politikai hatásaitól, amelyben memoárját írta. Ez mindenekelőtt abban ölt testet, hogy nem a megrendelők látószögéből vizsgálta, illetve normái szerint minősítette Gömböst, hanem – minden megjegyzése ezt látszik igazolni – saját értékítéletét rögzítette kéziratában. Apológiának ugyan nem nevezhető Gömbös egykori feltétlen kiszolgálójának emlékirata, Antal azonban egyetlen elmarasztaló szót sem tett volt főnökéről, sem politikájának tartalmát, sem politikai módszereit illetően. Sőt, inkább pozitívnak mondható értékelés olvasható ki soraiból.

Az egykori elkötelezett politikus igyekezett mindvégig tárgyilagos maradni – többnyire sikerrel. Ez – furcsa ellentmondásként – éppúgy csökkeneti, mint növeli memoárja forrásértékét. Mindenekelőtt tartalmi szem-

pontból. Az emlékezések legfőbb értéke a történész és az átlagolvasó számára egyaránt az, hogy a levéltári és nyomtatott forrásokból rendszerint fel nem tárható momentumokat – történelmet formáló személyek bizalmas megnyilatkozásait, személyiségjegyeit, fontos történeti szituációk hangulatát – ismertetik meg velünk. Antal István – emlékiratainak közölt részeiben – elsősorban az általa fontosnak tartott politikai eseményeket írta le, talán megrendelőinek kívánságára. Rendre kitért azonban – ha alárendelten és szűk terjedelemben is – a körülményekre, a tárgyi környezetre, a szereplők magatartására, egy-egy tárgyalás, sajtótájékoztató stb. hangulatára. Így is fontos adalékokkal szolgál a korszak politikusairól, jellegzetes társadalmi, politikai miliőjéről.

Antal élvezetes stílusú beszámolói alapján az olvasó szinte maga előtt látja a római Palazzo Venezia termeit és folyosóit, Mussolini dolgozószobáját vagy éppen az úgynevezett bakonyi minisztertanács puritán, „tábori” körülményeit. Néhány sztorival, esetenként odavetett mondatral ismerteti meg velünk az 1930-as évek vezető politikusainak – például Horthy Miklós, Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc, Kánya Kálmán – és más közszerelőinek egy-egy jellemvonását, anélkül, hogy átfogó jellemzéseket adna róluk. A legtöbbet persze Gömbösről tudhatjuk meg. Nem csupán „romantikus, érzelmes habitusának” többszöri említésére gondolhatunk. Sokat mond például az egykori miniszterelnökről a filozófiai és állambölcseleti olvasmányokkal kapcsolatos leki-csinylő véleménye (306.). Árulkodó továbbá Antalnak az a mondata, amellyel Gömbösnek a Római Magyar Intézetben tapasztalt állapotokról, vezetőjének magatartásáról szóló, elmarasztaló beszámolójára reagált: „Tudtuk, hogy ettől a perctől kezdve Gerevich Tibornak még a nevét sem lehet kiejteni előtte.” (162.) Gömbös politikusi stílusának és kvalitásainak fontos elemei ismerhetők meg a tárgyalások, sajtótájékoztatók során kialakult kritikus helyzetekben tanúsított – általában a legkényesebb helyzetekben is – higgadt reagálásaiból. A többi kortárs közül láthatóan Imrédy Béla tette a legnagyobb hatást Antalra. A bankvezérrel, majd pénzügyminiszterrel készült alapos jellemzései, bizalmas körben elhangzott megnyilatkozásainak általa interpretált szövegei nem véletlenül olvashatók Sipos Péternek Imrédy politikai pályáját áttekintő munkáiban. Antaltól azonban sokkal több lett volna elvárható e tekintetben is, miként azt főleg Lázár Andor emlékirata példázza.

A tárgyilagos hangvétel ellenére erős forráskritikával kell kezelnünk Antal István írását. Mindenekelőtt azért, mert vannak kérdések, amelyekről pontatlan, hiányos képet ad, és a tudatos elhallgatás sem kizárt, hiszen a memoár megírása körüli időben a megrendelők – hiteles forrá-

sok ismerete hiányában – számos vonatkozásban nem ellenőrizhették állításainak és értékeléseinek valóságtartalmát. Mindezek következtében jelentős ellentmondások is felfedezhetők a szövegben. Példaként az államszervezet átalakítása, valamint a pártszervezés és a választások kérdéskörével kapcsolatban leírtakat, illetve le nem írtakat említhetjük. Fel tűnő, hogy a kormányzói jogkör módosításán túl Antal nem szól azokról a fontos – ám sikertelen – kísérletekről, amelyek a korporációs rendszer magyarországi bevezetésére és az állam korporatív jellegű átalakítására irányultak.

A koránpárt modern tömegpárttá történő átszervezéséről, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) szervezeteinek kiépítéséről és a politikai küzdelmekben történő felhasználásáról Antal sorait olvasva olyan kép alakulhat ki az olvasóban, hogy az felesleges formalitás volt, amely idegen volt Gömbös mentalitásától. Mi több, az nem a (párt)Vezér, hanem Marton Béla főtitkár és Sztranyavszky Sándor elnök elgondolásai szerint történt, majdhogynem azok magánakciója volt. Ennek azonban több – Antal által ismertetett – információ is ellentmond. Mindenekelőtt az, hogy Gömbös – miközben többször lekicsinylő megjegyzést tett Marton módszereire – még 1936 nyarán, a „betegágyról” is két alkalommal utasította a főtitkárt: a Nemzeti Egység „szervezési és propaganda munkája még erőteljesen fokoztassék [...] az ország minden részében, minden vármegyéjében, sőt minden községében ütőképes, aktív NEP-tábor szerveztessék.” (Eredeti kézirat, 895.) Antal eredeti beállítását cáfolják Gömbös pártszervező útjai is, amelyeken lelkes és lelkesítő beszédek tartott, hogy meggyőzze hallgatóságát a párthoz történő csatlakozás fontosságáról. Másrészt Gömbös a két pártszervezőt – Antal mellett – legmegbízhatóbb munkatársaiként kezelte. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy két különösen bizalmas információt – nagy vihart kavart, Hitlernél tett első látogatásának (198–199.), illetve 1935. március elején a képviselőház feloszlatásának (385–387.) hírét – éppen harmójukkal osztotta meg, miközben arról (az első esetben Kánya külügyminiszter és Darányi államtitkár kivételével) miniszterei sem tudtak. Utóbbi esetben még a kormányzó házfeloszlató kéziratát is Sztranyavszkyra bízta megőrzés céljából. Mindketten szigorúan Gömbös elvárásai szerint jártak el. Aligha feltételezhető, hogy a pártszervezés kérdésében nem ugyanezt tették.

A házfeloszlást Antal úgy állítja be, mintha Gömbös csak 1934–1935 fordulóján, Bethlenhez fűződő kapcsolatának végső megromlása következtében jutott volna erre az elhatározásra. Ma már azonban – a NEP Országos Központja dokumentumainak ismeretében (lásd a 476 sz. láb-

jegyzet a 481. oldalon) – tudjuk, hogy az előkészületek korábban kezdődtek. Az 1934 nyarára az ország valamennyi településén létrehozott szervezetek egyik alapvető feladata éppen az volt, hogy Gömbös feltétlen híveit juttassák a képviselőházba, a törvényhatóságokba és a falusi képviselőtestületekbe. A képviselőjelölteket – Marton Béla két, 1934. őszi körlevelének tanúsága szerint – a párt helyi és választókerületi vezetői közül kellett kijelölni. Azok közül, akik – az Antal által is idézett formában – írásos hűségnyilatkozatot tettek Gömbösnek, amelyben „becsületes magyar lelkükre” fogadták, hogy tisztségüket Vezérük iránti „feltétlen hűséggel” fogják betölteni (196.). 1935 elején jelent meg a NEP terjedelmes választási útmutatása, és ebben minden apró részletre kiterjedően leírták a helyi szervezetek feladatait. A Bethlent követő képviselők ellensúlyozását szolgálta a párt Országos Tanácsának – az 1933 elején elfogadott szervezeti szabályok szerinti – megszervezése is, amelyet először nem 1935 őszen hívtak össze (miként azt Antal állítja – 439–440.), hanem már 1934 júniusában.

Antal nem szól a pártszervezés egyik legfontosabb, nagy politikai vihart kavarázó eleméről, az úgynevezett társadalmi tevékenységi csoportok kialakításának tervéről, amelyre már 1934 őszen előkészületeket tettek, s amelyek feladata a települések élete irányításának teljes kisajátítása és a párttól független társadalmi szerveződések, akciók beolvasztása vagy felszámolása volt. Antal azonban a tervekről és az azokat tartalmazó dokumentumokról – egy, a kötetben nem közölt fejezetben – csak az ellenzéki tiltakozások alapján ad vázlatos leírást, s nem is érinti a párton belüli kritikákat, illetve Kozma belügyminiszter tiltakozását (eredeti kézirat 796–798.). Általában elmondható, hogy a kormánypárttal kapcsolatos ismertetések részben tartalmi vonatkozásban, részben az egyes események datálása tekintetében pontatlanok, vagy egyenesen tévesek. Jóllehet, Martonék a pártszervezést számos vonatkozásban konspiratív módon végezték, aligha képzelhető, hogy az e munkát is szolgáló beszédek írója ne értesült volna megbízójától, a párt „Vezérétől” annak lényegéről, céljáról, fontos részleteiről. Az olvasó e kérdéskörrel kapcsolatos tisztánlátását tovább nehezíti, hogy a NEP szervezését és működését tárgyaló három fontos – bár szintén pontatlan, illetve hiányos – fejezet (*A kőszegi parádé*, „*Különös, rejtélyes, alkotmányellenes szervezkedés a kormánypártban*”, illetve *Narancssárga füzetek*, továbbá az ilyen részleteket is tartalmazó *A treuga dei* című rész – 445, 453 és 484.) nem került be a kötetbe.

Ez a momentum a dokumentum közlésének legnagyobb hiányosságát jelzi. Csak sajnálni lehet, hogy – nyilván terjedelmi okokból, a kiadó

pénzügyi megfontolásai miatt – a memoár számos fejezete kimaradt a kötetből, amelyek tartamát a szerkesztő néhány szóval a lábjegyzetben ismerteti. A kihagyás néhány esetben – például a nemzetközi politikai helyzet értékelése egy-egy év elején (237, 319.), külpolitikai események (270.), törvényjavaslatok (241.) vagy éppen a költségvetés (177, 187.) parlamenti vitájának, egy külföldi látogatás sajtóvisszhangjának (262.), időközi választások eseményeinek, beszédeinek (165., 185., 358.) ismertetése stb. – indokolt. Ezek megismerhetők más, elsődleges – tehát hitelesebb – forrásokból, a képviselőházi naplókából, illetve a korabeli sajtóból is. E fejezetekben – mint már utaltunk rá – lényegében maga Antal is az említett források alapján ismerteti a tárgyalt fejleményeket, azokból idézi az általa közölt beszédrészleteket.

Számos rész kimaradásával azonban tartalmi értelemben lett szegényebb a kötet és így az olvasó is. A kényszerű húzások nem egyszer bizonyos kérdések teljes megismerését akadályozzák meg. Utóbbi kategóriába sorolhatók a pártszervezéssel foglalkozó kihagyott részletek. Ennél is nagyobb hiányt jelent az, hogy nem olvashatjuk Antal leírásait azokról a beszélgetésekről, amelyek főként Gömbös megnyilatkozásait, egy-egy kérdésben alkotott véleményét, magatartásának, jellemvonásainak érdekes és – megítélése szempontjából is – fontos elemeit tartalmazzák. Éppen azokat a részleteket, amelyek miatt leginkább érdemes forgatnunk egy memoárt. Ilyenek például a *Ne bízzál senkiben...* (163.) című, amelyben Gömbös a politikusi magatartással kapcsolatos nézeteit fejtegeti, vagy az 1934. márciusi római útról szóló fejezetek, amelyekben az előzetes várakozásokkal kapcsolatos (A „*Treno Presidenza*” – 247.), majd az ott szerzett benyomások utólagos értékeléséről folyó beszélgetéseket (*Hazafelé* – 262.) tartalmazzák. Különösen sokat árul el Gömbös és Kánya külügyminiszter mentalitásáról az *Igen, vagy nem?* című fejezet (445.), amelyet annak ellenére indokolt lett volna közölni, hogy lényegét Pritz Pál már idézte a Gömbös-kormány külpolitikáját tárgyaló monográfiájában. Lehet érdektelennek minősíteni a külföldi látogatások protokollját, két szempontból mégis érdeklődésre tarthatnak számot. Egyrészt annak elemei a diplomáciában fontos, a kapcsolatok minőségére is utaló jelzések, másrészt a korszak iránt érdeklődő olvasó más forrásokból nem pótolható ismeretekre tehet(ne) szert ezekből a fejezetekből.

És ilyenek a sajtóval foglalkozó részletek. Ezért is különösen elismérésre méltó a *Múltunk* szerkesztőségének döntése, hogy lehetővé tette a szerkesztő számára az emlékirat öt fontos sajtótörténeti fejezetének közlését (2004. 3. szám). Jóllehet, a Gömbös-kormány sajtópolitikájába már korábban betekintést kaphattunk Glatz Ferenc – részben szintén

Antal visszaemlékezéseiből információkat merítő – tanulmányai révén, ezek a részek újabb fontos elemekkel gazdagították a témával kapcsolatos ismereteinket, elsősorban az új lapok indításának körülményeiről, a velük kapcsolatos politikai célokról és elvárásokról.

Mindezek alapján azzal ajánlhatjuk jó szívvel minden, a korszak iránt érdeklődő kutató, diák és laikus olvasó figyelmébe a kötetet, hogy (1) olvasása sok fontos és érdekes momentummal, élményszerű részlettel gazdagíthatja ismereteinket a Gömbös-kormány időszakáról; (2) felhasználása más forrásokra is támaszkodó, alapos kritikát igényel (ehhez ma már számos alapvető elsődleges forrás áll az olvasó rendelkezésére, mindenekelőtt a NEP Országos központjának dokumentumai, illetve a Gömbös Gyula cikkeiből, beszédeiből készült bőséges válogatás); (3) aki pedig Antal Istvánnak a korszakról kialakított képét teljességgel meg akarja ismerni, a Palatinus kiadványának áttanulmányozása után is fel kell keresnie az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárát. Ezért, ha – a könyv remélt sikere nyomán – újabb kiadásra lesz lehetőség, indokoltnak tartjuk az eredeti szöveg teljes vagy legalább jelentős mértékben bővített kiadását.

Vonyó József